

Kindertransporten 1938-1948

Hoe duizenden Joodse kinderen uit
de klauwen van de nazi's werden gered

Vera K. Fast

BBNC uitgevers
Amersfoort, 2016

Inhoud

Voorwoord	9
Hoofdstuk 1: Afdaling in de duisternis	15
Hoofdstuk 2: Uittocht en aankomst	31
Hoofdstuk 3: Vreemdelingen in uw midden	57
Hoofdstuk 4: Evacuatie in internering	77
Hoofdstuk 5: Crisis, kreten en weeklachten	95
Hoofdstuk 6: De orthodoxe ervaring	113
Hoofdstuk 7: Joodse christelijke kinderen	131
Hoofdstuk 8: Ondergedoken kinderen en overlevenden van kampen: de naoorlogse vluchtelingen	149
Hoofdstuk 9: Later	181
Epiloog	205
Over de auteur	221
Noten	223
Bibliografie	257
Lijst van afbeeldingen	273
Lijst van afkortingen	275
Woordenlijst	277
Dankbetuigingen	279

Voorwoord

‘Mijn vader was musicus. Hij was vaak weg, onderweg naar concerten, en soms mocht ik met hem mee, maar hij was een “ariër” en mijn moeder was Joods, een “niet-ariër”. Na de Rassenwetten van Neurenberg uit 1935, waarna een huwelijk met een niet-ariër een misdrijf tegen de staat was, overtuigden de familie en collega’s van mijn vader hem ervan om mijn moeder, mijn twee broers en mij te verlaten (misschien hebben ze hem zelfs wel gedwongen om dat te doen). We hebben hem nooit meer gezien, hoewel we na de oorlog nog wel naar hem hebben gezocht.’

Die herinneringen van Hugh (Horst) Schramm waren mijn kennis-making met de kindertransporten. Toen ik naar de verhalen van Hugh en later ook van David Lewinski luisterde (die allebei dezelfde medewerker van de anglicaanse kerk in het noorden van Canada als pleegvader hadden) en mijn belangstelling zich verbreedde naar andere ‘kinderen’, besepte ik dat hun verhalen onderdeel zijn van een veel groter geheel, een minder bekend aspect van de geschiedenis van de Holocaust. Daarom vormen verhalen van kinderen – of die nu over het transport, het leven als onderduiker of het overleven in kampen gingen – het stramien van het tapijt dat in dit boek wordt gepresenteerd.

Mijn boek kijkt naar de immigratie in Groot-Brittannië van gevluchte Joodse kinderen, vanaf het eerste kindertransport in 1938 tot de aankomst van de laatste vluchtelingen in 1948. Ik baseer me in hoge mate op zelden gebruikte primaire bronnen om licht te werpen op het verhaal in zijn geheel, maar ook op de minder bekende aspecten ervan. Het eerste hoofdstuk geeft een kort overzicht van de politieke achtergrond van het nazisme en de Holocaust. De daaropvolgende hoofdstukken kijken naar de organisaties die het op zich namen om Joodse kinderen te evacueren en hen in gezinnen in heel Groot-Brittannië onder te brengen. De erva-

ringen van de kinderen worden gedetailleerd beschreven, te beginnen bij het afscheid van hun ouders tot de aankomst in de opvangkampen en, tot slot, de plaatsing in een pleeggezin. Alle kindervluchtelingen in Londen en in andere gevaarlijke plaatsen werden naar het platteland geëvacueerd toen de Tweede Wereldoorlog begon; vaak naar dorpen waar men nog nooit iemand met een Joodse achtergrond had gezien. Oudere tieners werden geïnterneerd als ‘vijandige vreemdelingen’ – enkelen van hen werden zelfs als ‘krijgsgevangene’ naar Canada of Australië gestuurd!

Sommige delen van deze geschiedenis zijn redelijk goed bekend en komen in talloze memoires aan bod. Toch kunnen memoires de lezer niet meer bieden dan hoe één individu een groter fenomeen ervoer. Dit boek brengt een groot aantal gepubliceerde en niet-gepubliceerde verslagen van het leven van de kinderen in Groot-Brittannië tijdens en na de oorlog bij elkaar. De lezer zal zien dat veel ervaringen van de kinderen heel pijnlijk waren; hun religieuze opvoeding had vaak invloed op hoe moeilijk een pleegsituatie kon zijn en ook hoe gemakkelijk een kind zich kon aanpassen. De unieke situaties van orthodoxe Joodse kinderen en van Joodse christelijke kinderen – naar wie tot nu toe weinig onderzoek is gedaan – zullen speciale aandacht krijgen.

Hoewel mijn boek vooral uitgaat van gepubliceerde memoires van ‘kinderen’, baseer ik me verder ook vaak op ongepubliceerd materiaal uit – onder andere – de Wiener-bibliotheek in Londen, het archief van het Genootschap van Vrienden (Quakers) in Londen, de dossiers van de Society for the Protection of Science and Learning in de Bodleian Library in Oxford en de dossiers van de Joodse Board of Deputies in het Archief van Londen. De belangrijkste vindplaatsen zijn echter de recent beschikbaar gekomen papieren van rabbijn Solomon Schonfeld in de Hartley Library van de Universiteit van Southampton en de papieren van George Bell, bisschop van Chichester, in de bibliotheek van Lambeth Palace in Londen.

De papieren van bisschop Bell documenteren vooral de ervaringen van joodse christenen – zij die tot christen waren gedoopt. Helen Bentwick, die actief was in het Joodse vluchtelingenwerk, was de eerste die aandacht van de bisschop vroeg voor de nood van de niet-arische christenen in Duitsland in 1933: ‘De Joden behoren tot een gemeenschap ... maar deze “niet-ariërs” zijn waarachtige paria’s en behoren tot geen

enkele gemeenschap die hen verenigt.’¹ De papieren van Bell illustreren de toenemende betrokkenheid van Britse christenen bij de vluchtelingenbeweging, naast steeds verder uitdijende inspanningen van Joden om het lijden van hun Duits-Joodse medegelovigen te verlichten. Dat leidde tot de oprichting van verschillende organisaties om gevluchte kinderen te ondersteunen. Ze laten ook de toenemende zorgen zien van christenen om alle Joodse kinderen. De papieren van bisschop Bell zijn volgens mij nog nooit eerder gebruikt in boeken over de kindertransporten. Ze werpen licht op aspecten van die beweging die tot nu toe nog bijna nooit waren onderzocht.

Het verhaal van de kindertransporten had gemakkelijk kunnen eindigen met de komst van de laatste kinderen uit Nederland, als de carrière van rabbijn Solomon Schonfeld, de drijvende kracht achter de Chief Rabbi's Religious Emergency Council (CRREC), er niet was geweest. Schonfeld breidde de definitie van ‘kindertransport’ uit met de evacuatie van enkele honderden kinderen die de Holocaust hadden overleefd als onderduiker of zelfs in concentratiekampen. De uitgebreide verzameling van Schonfeld moet nog steeds goed worden onderzocht, maar biedt vele mogelijkheden tot onderzoek. Voor dit boek was vooral het materiaal over de reactie van orthodoxe joden op de Holocaust van groot belang. Samen met Joseph Hertz, de opperrabbin van de Verenigde Hebreeuwse Congregaties van het Britse Rijk, richtte rabbijn Schonfeld in 1938 de CRREC op als de specifiek orthodoxe poot van de kindertransportenbeweging. Rabbijn Schonfeld bleek een dappere, energieke en charismatische leider te zijn, maar ook iemand wiens individualistische methoden vaak wrijving met andere vluchtelingenorganisaties veroorzaakten. Eén bron van spanning was zijn engagement om niet alleen de levens van de kinderen te redden, maar ook hun Joodse identiteit – zoals rabbijn Schonfeld, en volgens hem niemand anders, die definieerde. In tegenstelling tot die overtuiging richtten andere hulporganisaties zich vooral op het fysiek in veiligheid brengen van de kinderen en pas daarna op hun spirituele behoeften. Die wrijving komt goed naar voren in de papieren van Schonfeld en – vanuit een tegenovergesteld gezichtspunt – in de dossiers van het CBF (tegenwoordig World Jewish Relief) en de Board of Deputies van Britse Joden. Deze bronnen bieden een nieuw inzicht in de spanningen die er soms bijna voor zorgden dat alle reddingsacties moesten worden stopgezet.

Rabbin Schönfeld organiseerde na de oorlog ook de redding van honderden kinderen die ondergedoken hadden gezeten of die de internering in concentratiekampen hadden overleefd. Zijn papieren doen verslag van de zoektocht naar deze kinderen in het naoorlogse Europa en van de soms spectaculaire methoden om hen naar Engeland te brengen. Documenten in de verzameling leveren het definitieve bewijs dat er voor sommige kinderen na de oorlog een losgeld is betaald, een punt waar sommige historici voorheen over discussieerden. Deze tweede golf van kindervluchtelingen, die op zichzelf al een dramatisch verhaal oplevert, staat op vele manieren rechtstreeks in verband met de kindertransporten uit 1938-1939. Dossiers, die weliswaar onvolledig zijn vanwege oorlogsschade, laten zien dat de organisaties die verantwoordelijk waren voor de hulpacties in 1938-1939 ook na de oorlog nog enige tijd actief bleven, hoewel er ook nieuwe organisaties ontstonden om die laatste instroom af te handelen. Het CBF nam bijvoorbeeld de financiële verantwoordelijkheid voor de nieuwkomers op zich, net als dat het uiteindelijk voor alle 'kinderen' had gedaan. De opname van deze naoorlogse kinderen in het verhaal van de kindertransporten lijkt een logische stap. De vooraanstaande plaats die de orthodoxe leider van de kindervluchtelingenbeweging, rabbijn Solomon Schönfeld, in dit boek inneemt, draagt bij aan de correctie van het gebrek aan kennis van de rol van de orthodoxe vleugel van het jodendom in de bevrijding van Europese Joodse kinderen. Het openbaar maken van zijn papieren biedt nieuwe inzichten in de controversiële methoden van een van de meest gepassioneerde, maar twistzieke persoonlijkheden uit de vluchtelingenbeweging. De doelbewuste bijdrage aan de redding van de 'kinderen' van rabbijn Schönfeld en de daaropvolgende acties om velen van hen weg te halen uit niet-Joodse gezinnen maakten hem tegelijkertijd tot een immens geliefde en bitter gehate figuur. Zijn rol in de reddingsprogramma's voor kinderen verdient beter – en een onomstreden erkenning.

De laatste hoofdstukken beschrijven het leven als volwassene van de voormalige kinderen. Sommigen van hen werden na de oorlog herenigd met een of twee ouders – niet altijd een vreugdevolle gebeurtenis na jaren van scheiding en culturele aanpassing van de kinderen aan het leven in Groot-Brittannië. Enkele van de nu volwassen kindervluchtelingen bleven in Engeland, andere emigreerden. Ze volgden verschillende paden om in het reine te komen met de Holocaust, hun joodsheid, hun

nieuwe leven en andere zaken van het opperste belang. Hulporganisaties sloten hun dossiers, maar wat gebeurde er met de kinderen die nog niet in staat waren om voor zichzelf op te komen? Wat gebeurde er met de massa pijnlijke vragen die ontsproten aan het ontwortelen van duizenden jongeren, vragen die hun leven na de oorlog bleven bepalen? De laatste hoofdstukken gaan over dergelijke vragen, maar kunnen slechts voorlopige antwoorden onttrekken aan zo'n ingewikkeld verhaal met een open einde.

Het is niet mogelijk om in één boek adequaat verslag te doen van de kindertransporten en van degenen die erdoor werden gered. Toch vult dit boek, dat zich baseert op bronnen die tot nu toe nauwelijks zijn gebruikt, een groot gat in een groter begrip van de Holocaust. Het is, in de woorden van kinderpsycholoog Sarah Moshkovitz, een poging 'om iets levensbevestigends en productiefs te wringen uit de enorme hoeveelheid doden en het oneindige kwaad'.² Dit boek geeft een overzicht en is geen diepgaand onderzoek, maar het behandelt de minder bekende aspecten van het leven van kindervluchtelingen. Het is bedoeld als een extra stem die een poging doet om hun verhaal levend te houden.

Hoofdstuk 1

Afdaling in de duisternis¹

Voordat Ilse Haas op een kindertransport naar Engeland vertrok, ging ze met haar vader op bezoek bij haar oude grootmoeder in Sachsenhagen bij Hannover. Je kunt meevoelen hoe trots Ilse was toen ze vertelde dat haar voorouders in Sachsenhagen, het landhuis van de familie, hadden gewoond sinds de zeventiende eeuw.² Ze was zich er waarschijnlijk niet van bewust dat er sinds het jaar 321 Joden in Keulen hadden gewoond, en bijna net zo lang in andere Duitse steden. De Joden waren terecht trots op hun bijdragen aan de Duitse samenleving, maar hadden blijkbaar niet in de gaten dat die ten koste waren gegaan van een groot deel van hun religieuze geboorterecht. Historicus John Dippel merkt op dat het merendeel van de Duitse Joden op verschillende manieren ‘zijn joodsheid ondergeschikt maakte aan zijn Duitsheid’, met name door te trouwen met iemand uit een niet-Joodse familie (tegen 1930 trouwde naar schatting een kwart van de Duitse Joden met iemand van buiten de eigen gemeenschap),³ door zich te bekeren of door simpelweg hun religieuze erfgoed te negeren. Ingeborg Hecht herinnerde zich bijvoorbeeld dat zij en haar broer niets wisten over de joodse godsdienst. ‘[Onze] onwetendheid over joodse gebruiken had zelfs betrekking op de menora in de werkkamer van Vader, die we simpelweg zagen als een kandelaar met zeven armen.’⁴ Historica Marion Kaplan beweert dat, omdat de kinderen van een gemengd huwelijk meestal als christenen werden opgevoed en de meeste Joden ‘enthousiast’ de Duitse cultuur en sociale zeden overnamen, ‘sommige Joodse leiders in de jaren 1920 bang waren voor de volledige fusie van hun gemeenschap met de Duitse maatschappij tegen het einde van de twintigste eeuw’.⁵

De kwestie van die assimilatie was natuurlijk behoorlijk ingewikkeld en genuanceerd, maar het is voldoende als we hier zeggen dat er, net als in Joodse gemeenschappen elders, verschillende soorten en niveaus van

praktiseren voorkwamen bij Joodse families in Duitsland. Praktiserende Joden kwamen vooral voor onder *Ostjuden* (Joden uit het oosten van Europa, vooral Polen en Rusland), bij wie geassimileerde Joden zich ongemakkelijk voelden. Geassimileerde Joden waren het vaak eens met Walther Rathenau, een Jood en Duits nationalist die de Duitse minister van Buitenlandse Zaken werd, dat dit 'oneigen en geïsoleerde ras [de *Ostjuden*] ... luid en zelfbewust door zijn kleding, opvliegend en rusteloos in zijn manier van doen, hun [de geassimileerde Joden] ijverige pogingen [ondermijnende] om rustig opgenomen te worden in zaken- en middenstandskringen in Berlijn tot ze nagenoeg onzichtbaar waren geworden'.⁶

Tegen 1933 was de meerderheid van de Duitse Joden, vooral degenen die in Berlijn woonden, met succes 'rustig opgegaan' in de grotere samenleving. In de Eerste Wereldoorlog hadden ze trots voor het Vaderland gevochten, met 100.000 man ofwel bijna achttien procent van de hele Duits-Joodse gemeenschap die in dienst was gegaan. Van hen kregen er zo'n 35.000 een onderscheiding en sneuvelden er zo'n 12.000. Rudi Löwenstein was een van de 'kinderen' en hij herinnerde zich dat zijn vader, die later in een kamp omkwam, met trots in die Eerste Wereldoorlog had gevochten en het IJzeren Kruis had gekregen wegens getoonde moed.⁷ Duitse Joden hadden succes in de industrie en het zakenleven, vooral in het bankwezen, medicijnen, journalistiek, advocatuur, literatuur en de kunsten.⁸ David Cesarani beweert dat 'driekwart van alle Joden in goeden doen werkzaam waren in de handel, de financiële sector en andere beroepsgroepen. ... [Ze bereikten] bekendheid in de kunsten en in de wetenschap. Enkele van de grotere uitgeverijen waren het eigendom van Joden. Naar verhouding veel Joden waren schrijver, journalist, acteur of werkzaam in de filmindustrie.'⁹ De memoires van de 'kinderen' getuigen daarvan: de vader van Olga was 'een belangrijke boekuitgever', de grootvader van Henry was hoogleraar aan een universiteit, de vader van Hugh (Horst) was musicus, de vader van Margaret was bankier.¹⁰ Helen Bentwich, een vooraanstaande Britse Joodse activiste, zei rond die tijd echter in een interview: 'De reden dat Joden een naar verhouding groot deel in de medische en juridische beroepen innemen, is dat er tot voor kort werd neergekeken op hun beroepen en dat de goede Duitsers in het leger of de diplomatieke dienst gingen.'¹¹ Een belangrijkere reden was misschien dat andere beroepen niet toegankelijk waren

voor Joden.¹² Duitse Joden waren hoe dan ook aan het begin van de jaren 1930 over het algemeen in behoorlijk goeden doen.

Vanwege hun betrekkelijke prominentie is het belangrijk om tegelijkertijd te beseffen dat Joden in 1933 maar een heel klein deel van de Duitse bevolking uitmaakten – minder dan één procent ofwel ongeveer 525.000 mensen. Wat was er dan zo dringend voor de nazi's om, meteen nadat ze aan de macht waren gekomen, antisemitische wetten uit te vaardigen die verboden dat Joden mochten werken aan universiteiten, op scholen, in juridische beroepen en de ambtenarij?

Het staat buiten kijf dat antisemitisme geen fenomeen is dat exclusief bij nazi's of zelfs Duitsers voorkomt. Zoals Raul Hilberg schrijft: 'Anti-Joods racisme had zijn oorsprong in de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen de 'Joodse karikatuur' voor het eerst in cartoons opdook.'¹³ Toch waren Joden, door wetgeving die in 1869 en 1871 was aangenomen, volledig geëmancipeerd in Duitsland, en de Duitse historicus Thomas Nipperdey zegt dan ook terecht dat 'Duits antisemitisme aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, in vergelijking met dat in Frankrijk, Oostenrijk of Rusland, zeker niet het meest extreem was'.¹⁴ Het lijkt er echter op dat juist deze emancipatie de nieuwe rassenspanningen in Duitsland veroorzaakte, omdat die ertoe leidde dat veel meer Joden sociaal en cultureel assimileerden en daardoor een hogere status verwierven. De rechtse Duitse gevoelens uit die tijd zijn te zien in deze uitspraak uit 1895 van Herr Ahlwardt in de Rijksdag: 'Een Jood die in Duitsland is geboren, is nog geen Duitser; hij is nog steeds een Jood', en als Jood en geen Duitser werd hij gezien als 'bijzonder opdringerig en subversief'.¹⁵ Het is ironisch dat Joden eerst werden gehaat omdat ze anders waren en nu ervan werden beschuldigd dat ze te Duits waren, te succesvol ten koste van etnische Duitsers. 'We geloofden echt,' herinnert een jonge Duitse vrouw zich die in Dippel wordt geciteerd, 'dat de Joden de banen van Duitsers afpakten en daardoor haatten we hen.' In deze denkrich-ting 'was ras de kenmerkende eigenschap die niet kon worden geloofchend en vormde dat de reden dat de Joden vanaf dat moment een etiket kregen opgeplakt en werden belasterd'.¹⁶ Dippel gaat verder: 'Wat geassimileerde manieren en een seculiere handelwijze konden maskeren, kon de raciale stereotypering van Joden afrukken.'¹⁷ Dat was de houding van de meeste Duitse politici.